

atha

daivāsura-sampad-vibhāga-yogo nāma
ṣodaśo'dhyāyah

(śrī-śaṅkarācārya-bhagavat-pāda-kṛta-bhāṣyam)

daivī āsurī rākṣasī ceti prāṇinām prakṛtayo navame'dhyāye sūcitāḥ | tāsām vistareṇa pradarśanāya abhayam sattva-saṁśuddhir ity ādir adhyāyah ārabhyate | tatra saṁsāra-moksāya daivī prakṛtiḥ, nibandhāyāsūrī rākṣasī ceti daivyā ādānāya pradarśanām kriyate | itarayoh parivarjanāya ca śrī-bhagavān uvāca –

abhyam sattva-saṁśuddhir jñāna-yoga-vyavasthitih |
dānam damaś ca yajñaś ca svādhyāyas tapa ārjavam ||1||

abhyam abhīrutā | sattva-saṁśuddhiḥ sattvasyāntah-karaṇasya saṁśuddhiḥ |
saṁvyavahāreṣu para-vañcanā-māyānṛtādi-parivarjanām śuddha-sattva-bhāvena vyavahāra ity arthaḥ | jñāna-yoga-vyavasthitir jñānam sāstrata ācāryataś ca ātmādi-padārthānām avagamaḥ |
avagatānām indriyādy-upasāṁhāreṇaikāgratayā svātma-saṁvedyatāpādanām yogāḥ | taylor jñāna-yogayor vyāvasthitih vyavasthānām tan-niṣṭhatā | eṣā pradhānā daivī sāttvikī socyate |
dānam yathā-śakti saṁvibhāgo'nnādīnām | damaś ca bāhya-karaṇānām upaśamaḥ | antah-karaṇasyopaśamaṁ sāntim vakṣyati | yajñaś ca śrauto'gnihotrādiḥ | smārtāś ca deva-yajñādiḥ |
svādhyāya ṛg-vedādyadhyayanam adṛṣṭārtham | tapo vakṣyamānam sārīrādi | ārjavam ṛjutvam sarvadā ||16.1||

--o)0(o--

kim ca –

ahimsā satyam akrodhas tyāgah sāntir apaiśunam |
dayā bhūteṣv aloluptvam mārdavam hrīr acāpalam ||2||

ahimsāhimsanām prāṇinām pīḍā-varjanam | satyam apriyānṛta-varjitam yathā-bhūtārtha-vacanam | akrodhah parair ākruṣṭasyābhīhatusya vā prāptasya krodhasya upaśamanam |
tyāgah saṁnyāsaḥ, pūrvam dānasyoktavāt | sāntir antah-karaṇasyopaśamaḥ | apaiśunam apiśunatā | parasmai para-randhra-prakaṭī-karaṇām paśunam, tad-abhāvo'paśunam | dayā kṛpā bhūteṣu duḥkhiteṣu | aloluptvam indriyānām viṣaya-saṁnidhāv avikriyā | mārdavam mr̄dutākrauryam | hrīr lajjā | acāpalam asati prayojane vāk-pāṇi-pādādīnām avyāpārayitṛtvam ||16.2||

--o)0(o--

kim ca –

tejah kṣamā dhṛtiḥ śaucam adroho nātimānitā |
bhavanti saṁpadam daivīm abhijātasya bhārata ||3||

tejah prāgalbhyam na tvag-gatā dīptih | kṣamā ākruṣṭasya tādityasya vāntar-vikriyānupattih | utpannāyām vikriyāyām praaśamanam akrodha ity avocāma | ittham kṣamāyā akrodhasya ca viśeṣah | dhṛtir dehendriyeṣv avasādaṁ prāptesu tasya pratiṣedhako'ntah-karaṇa-vṛtti-viśeṣah | yenottambhitāni karaṇāni dehaś ca nāvasidanti | śaucam dvi-vidham mṛj-jala-kṛtam bāhyam ābhyantraiḥ ca mano-buddhayaḥ nairmalyam māyā-rāgādi-kāluṣyābhāvah | evam dvi-vidham śaucam | adrohaḥ para-jighāṁsābhāvo'himsanam | nātimānitā atyartham māno'timānah, sa yasya vidyate so'timānī | tad-bhāvo'timānitā | tad-abhāvo nātimānitā ātmānah pūjyatātisaya-bhāvanābhāva ity arthaḥ | bhavanty abhayādīni etad-antāni saṁpadam abhijātasya | kim-viśiṣṭam saṁpadam ? daivīm devānām yā saṁpat tām abhilakṣya jātasya deva-vibhūty-arhasya bhāvi-kalyāṇasyety arthaḥ | he bhārata ! ||16.3||

--o)0(o--

athedānīm āsurī saṁpad ucyate –

dambho darpo'timānaś ca krodhaḥ pāruṣyam eva ca |
ajñānam cābhijātasya pārtha saṁpadam āsurīm ||4||

dambho dharma-dhvajitvam | darpo vidyā-dhana-svajanādi-nimitta utsekaḥ | atimānah pūrvoktaḥ | krodhaś ca | pāruṣyam eva ca paruṣa-vacanam | yathā kāṇam cakṣuṣmān, virūpaṁ rūpavān, hīnābhijanam uttamābhijana ity ādi | ajñānam cāviveka-jñānam kartavyākartavyādi-viṣaya-mithyā-pratyayah | abhijātasya pārtha | kim-abhijātasyety āha – saṁpadam āsurīm asurāṇām saṁpat āsurī tām abhijātasya ity arthaḥ ||16.4||

--o)0(o--

anayoḥ saṁpadoḥ kāryam ucyate –

daivī saṁpad vimokṣāya nibandhāyāsurī matā |
mā śucaḥ saṁpadam daivīm abhijāto'si pāṇḍava ||5||

daivī saṁpat yā sā vimokṣāya saṁsāra-bandhanāt | nibandhāya niyato bandho nibandhas tad-ar�am āsurī saṁpat matā abhipretā | tathā rākṣasī ca | tatraivam ukte saty ar junasyāntar-gataṁ bhāvam kim aham āsura-saṁpad-yuktaḥ ? kim vā daiva-saṁpad-yuktaḥ ? ity evam ālocanā-rūpam ālakṣya āha bhagavān – mā śucaḥ śokaṁ mā kārṣīḥ | saṁpadam daivīm abhijāto'sy abhilakṣya jāto'si | bhāvi-kalyāṇas tvam asīty arthaḥ | he pāṇḍava ||16.5||

--o)0(o--

dvau bhūta-sargau loke'smin daiva āsura eva ca |
daivo vistaraśah prokta āsuram pārtha me śṛṇu ||6||

dvau dvi-saṁkhyākau bhūta-sargau bhūtānām manusyāṇām sargau srṣṭī bhūta-sargau
srjyeteti sargau bhūtāny eva srjyamānāni daivāsura-sampad-dvaya-yuktānīti dvau bhūta-
sargāv ity ucyate | **dvayā ha vai prājāpatyā devāś cāsurā ca** [BAU 1.3.1] iti śruteḥ | loke'smin,
saṁsāra ity arthaḥ | sarveśām dvaividhyopapatteḥ | kau tau bhūta-sargau ? ity ucyate –
prakṛtāv eva daiva āsura eva ca | uktaylor eva punar anuvāde prayojanam āha – daivo bhūta-
sargo'bhayām sattva-saṁśuddhir ity ādinā vistaraśo vistara-prakāraih proktah kathitah, na tu
āsuro vistaraśah | atas tat-parivarjanārtham āsuram pārtha me mama vacanād ucyamānam
vistaraśah śṛṇu avadhāraya ||16.6||

--o)0(o--

ā adhyāya-parisamāpter āsurī saṁpat prāṇi-višeṣaṇatvena pradarśyate, pratyakṣī-karaṇena ca
śakyate tasyāḥ parivarjanām kartum iti –

pravṛttim ca nivṛttim ca janā na vidur āsurāḥ |
na śaucam nāpi cācāro na satyam teṣu vidyate ||7||

pravṛttim ca pravartanām yasmin puruṣārtha-sādhane kartavye pravṛttis tām, nivṛttim ca
etad-viparītām yasmāt anartha-hetoh nivartitavyam sā nivṛttis tām ca, janā āsurā na vidur na
jānanti | na kevalām pravṛtti-nivṛtti eva te na viduh, na śaucam nāpi cācāro na satyam teṣu
vidyate | aśaucā anācārā māyāvino'nṛta-vādino hy āsurāḥ ||16.7||

--o)0(o--

kim ca –

asatyam apratiṣṭham te jagad āhur anīśvaram |
aparaspara-saṁbhūtam kim anyat kāma-haitukam ||8||

asatyam yathā vayam anṛta-prāyās tathedam jagat sarvam asatyam | apratiṣṭham ca nāsyā
dharmādharmau pratiṣṭhāto'pratiṣṭham ceti | te āsurāḥ janāḥ jagad āhur anīśvaram na ca
dharmādharma-sa-vyapekṣako'sya śāsiteśvaro vidyata ity ato'nīśvaram jagad āhuḥ | kim ca,
aparaspara-saṁbhūtam kāma-prayuktayoh strī-puruṣayor anyonya-saṁyogaj jagat sarvam
saṁbhūtam | kim anyat kāma-haitukam | kāma-hetukam eva kāma-haitukam | kim anyaj
jagataḥ kāraṇam ? na kiñcit adr̄ṣṭam dharmādharmaḥ kāraṇāntaram vidyate | jagataḥ kāma
eva prāṇinām kāraṇam iti lokāyatika-dṛṣṭir iyam ||16.8||

--o)0(o--

etām dṛṣṭim avaṣṭabhyā naṣṭātmāno'lpa-buddhayaḥ |
prabhavanty ugra-karmāṇah kṣayāya jagato'hitāḥ ||9||

etāṁ dṛṣṭim avaṣṭabhyā āśritya naṣṭatmāno naṣṭa-svabhāvā vibhraṣṭa-para-loka-sādhanā alpa-buddhoyo viṣaya-viṣayālpaiva buddhir yeṣāṁ te'lpa-buddhayaḥ prabhavanti udbhavanti ugra-karmāṇah krūra-karmāṇo hiṁsātmakāḥ | ḍṣayāya jagataḥ prabhavantītī saṁbandhah || jagato'hitāḥ śatravah ity arthaḥ ||16.9||

--o)0(o--

te ca -

kāmam āśritya duṣṭūram dambha-māna-madānvitāḥ |
mohād gṛhītvāsad-grāhān pravartante'śucivratāḥ ||10||

kāmam icchā-višeṣam āśritya avaṣṭabhyā duṣṭūram aśakya-pūraṇām dambha-māna-madānvitā dambhaś ca mānaś ca madaś ca dambha-māna-madāś tair anvitāḥ dambha-māna-madānvitā mohād avivekato gṛhītvā upādāya asad-grāhān aśubha-niścayān pravartante loke aśuci-vratāḥ aśucīni vratāni yeṣāṁ te'śuci-vratāḥ ||16.10||

--o)0(o--

kim ca -

cintām aparimeyām ca pralayāntām upāśritāḥ |
kāmopabhoga-paramā etāvad iti niścitāḥ ||11||

cintām aparimeyām ca, na parimātuṁ śakyate yasyāś cintāyā iyattā sāparimeyā, tām aparimeyām, pralayāntām maraṇāntām upāśritāḥ, sadā cintā-parā ity arthaḥ | kāmopabhoga-paramāḥ, kāmyante iti kāmā viṣayāḥ śabdādayas tad-upabhoga-paramā ayam eva paramāḥ puruṣārtho yaḥ kāmopabhoga ity evam niścītāmānah | etāvat iti niścītāḥ ||16.11||

--o)0(o--

āśā-pāśa-śatair baddhāḥ kāma-krodha-parāyaṇāḥ |
ihante kāma-bhogārtham anyāyenārtha-saṁcayān ||12||

āśā-pāśa-śatair āśaiva pāśās tac-chatair baddhāḥ niyantritāḥ santāḥ sarvata ākṛṣyamāṇāḥ, kāma-krodha-parāyaṇāḥ kāma-krodhau param ayanam āśrayo yeṣāṁ te kāma-krodha-parāyaṇāḥ | ihante ceṣṭante kāma-bhogārthām kāma-bhoga-prayojanāya na dharmārtham | anyāyena para-svāpaharaṇādinety arthaḥ | kim ? artha-saṁcayān artha-pracayān ||16.12||

--o)0(o--

īdṛśaś ca teṣām abhiprāyah -

idam adya mayā labdham idam prāpsye manoratham |
idam astīdam api me bhaviṣyati punar dhanam ||13||

idam dravyam adya idānīm mayā labdham | idam cānyat prāpsye manoratham manas-tuṣṭi-karam | idam cāstidam api me bhaviṣyati āgāmini saṁvatsare punar dhanam tenāham dhanī vikhyāto bhaviṣyāmiti ||16.13||

--o)0(o--

asau mayā hataḥ śatruḥ hanīṣye cāparān api |
īśvaraḥam ahaṁ bhogī siddhoḥam balavān sukhī ||14||

asau devadattanāmā mayā hato durjayaḥ śatruḥ | hanīṣye cāparān anyān varākān api | kim ete kariṣyanti tapasvināḥ | sarvathāpi nāsti mattulyaḥ | katham ? īśvaraḥam, ahaṁ bhogī | sarva-prakāreṇāś ca siddhoḥam saṁpannah putraih napṛbhīḥ, na kevalam mānuṣaḥ, balavān sukhī cāham eva | anye tu bhūmibhārāyāvitīrṇaḥ ||16.14||

--o)0(o--

ādhyo'bhijanavān asmi ko'nyo'sti sadṛśo mayā |
yakṣye dāsyāmi modiṣya ity ajñāna-vimohitāḥ ||15||

ādha-ḥ dhanena, abhijanavān saptapuruṣam śrotriyatvādisarīpannah – tenāpi na mama tulyo'sti kaścit | ko'nyo'sti sadṛśas tulyaḥ mayā ? kim ca, yakṣye yāgenāpy anyān abhibhaviṣyāmi, dāsyāmi naṭādibhyāḥ, modiṣye harṣam cātiśayam prāpsyāmi, iti evam ajñānavimohitāḥ ajñānenā vimohitāḥ vividham avivekabhāvam āpannah ||16.15||

--o)0(o--

aneka-citta-vibhrāntā moha-jāla-samāvṛtāḥ |
prasaktāḥ kāma-bhogesu patanti narake'sucau ||16||

aneka-citta-vibhrāntā ukta-prakārair anekaiś cittaiḥ vividham bhrāntāḥ aneka-citta-vibhrāntāḥ, mohajālasamāvṛtāḥ moho'veveko'jñānam tad eva jālamiva āvaraṇātmakatvāt, tena samāvṛtāḥ | prasaktāḥ kāmabhogesu tatraiva niṣaṇṇāḥ santas tena upacita-kalmaṣaḥ patanti narake'sucau vaitaraṇyādau ||16.16||

--o)0(o--

ātma-sambhāvitāḥ stabdhā dhana-māna-madānvitāḥ |
yajante nāma-yajñais te dambhenāvidhi-pūrvakam ||17||

ātmasaṁbhāvittāḥ sarvaguṇaviśiṣṭatayā ātmanaiva saṁbhāvitāḥ ātmasaṁbhāvitāḥ, na sādhubhīḥ | stabdhāḥ apraṇatātmānaḥ | dhanamānamadānvitāḥ dhananimittaḥ mānaḥ madaś ca, tābhyaṁ dhanamānamadābhyaṁ anvitāḥ | yajante nāmayajñaiḥ nāmamātrair yajñais te dambhena dharmadhvajitayāvidhipūrvakam vidhivihitāṅgetikartavyatārahitam ||16.17||

--o)0(o--

ahamkāram balaṁ darpam kāmam krodham ca saṁśritāḥ |
mām ātma-para-deheṣu pradviṣanto'bhyasūyakāḥ ||18||

ahamkāram ahamkaraṇam ahamkāraḥ | vidyamānair avidyamānaiś ca guṇair ātmāny
adhyāropitair viśiṣṭam ātmānam aham iti manyate, so'hamkāro'vidyākhyāḥ kaṣṭatamaḥ sarva-
doṣānāṁ mūlam sarvānartha-pravṛttinām ca, tam | tathā balaṁ parābhībhava-nimittam kāma-
rāgānvitam | darpam darpo nāma yasya udbhave dharmam atikrāmati so'yam
antaḥkaraṇāśrayo doṣa-viśeṣaḥ | kāmam stry-ādi-viṣayam | krodham anīṣṭa-viṣayam | etān
anyāṁś ca mahato doṣān saṁśritāḥ | kiṁ ca te mām īsvaram ātma-para-deheṣu sva-dehe
para-deheṣu ca tad-buddhi-karma-sākṣi-bhūtaṁ mām pradviṣantāḥ, mac-chāsanātivartitvam
pradveṣaḥ, taṁ kurvanto'bhyasūyakāḥ san-mārga-sthānām guṇeṣu asahamānāḥ ||16.18||

--o)0(o--

tān ahaṁ dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān |
kṣipāmy ajasram aśubhān āsurīṣ eva yoniṣu ||19||

tān ahaṁ sanmārgapratipaksabhūtān sādhudveṣiṇo dviṣataś ca mām krūrān saṁsāreṣu
evānekanarakasāṁsaraṇamārgeṣu narādhamān adharmadoṣavattvāt kṣipāmi prakṣipāmy
ajasram saṁtataṁ aśubhān aśubhakarmakārināḥ āsurīṣveva krūra-karma-prāyāsu
vyāghraNsahādiyonisu kṣipāmītyanena saṁbandhāḥ ||16.19||

--o)0(o--

āsurīm yonim āpannā mūḍhā janmani janmani |
mām aprāpyaiva kaunteya tato yānty adhamām gatim ||20||

āsurīm yonim āpannāḥ pratipannāḥ mūḍhāḥ avivekino janmani janmani pratijanma
tamobahulāśveva yoniṣu jāyamānāḥ adho gacchanto mūḍhāḥ mām īsvaram aprāpyānāśadya
eva he kaunteya, tatas tasmādapi yānty adhamām gatim nikṛṣṭatamām gatim | mām
aprāpyaiveti na mat-prāptau kācid api āśaṅkāsti, ataḥ macchiṣṭasādhumārgam aprāpya ity
arthaḥ ||16.20||

--o)0(o--

sarvasyā āsuryāḥ saṁpadaḥ saṁkṣepo'yam ucyate, yasmin trividhe sarvāḥ
āsurīsaṁpadbhedo'nanto'py antarbhavati | yatparihāreṇa pariṛhtaś ca bhavati, yat mūlam
sarvasyānarthasya, tat etad ucyate –

tri-vidham narakasyedam dvāraṁ nāśanam ātmanāḥ |
kāmaḥ krodhas tathā lobhas tasmād etat trayam tyajet ||21||

trividham triprakaram narakasya praptav idam dvaram nasanam atmanah, yat dvaram pravisanneva na syati atm | kasmaicit purusarthaya yogyo na bhavatityet, atar ucyate dvaram nasanam atmanah iti | kim tat ? kama krodhas tath lobha | tasm etat trayam tyajet | yatah etat dvaram nasanam atmanas tasm kama-ditrayametat tyajet ||16.21||

--o)0(o--

tyaga-stutir iyam –

etair vimuktaḥ kaunteya tamo-dvārais tribhir narah |
ācaraty ātmanah śreyas tato yāti parām gatim ||22||

etaiḥ vimuktaḥ kaunteya tamo-dvārais tamaso narakasya duhkha-mohātmakasya dvārāṇi kāmādayas taiḥ, etais tribhiḥ vimukto nara ācaraty anutiṣṭhati | kim ? ātmanah śreyah | yat-pratibaddhah pūrvam nācacāra, tad-apagamād ācarati | tatas tad-ācaranāt yāti parām gatim mokṣam apīti ||16.22||

--o)0(o--

sarvasya etasya āsurī-sāmpat-parivarjanasya śreya-ācaranasya ca sāstram kāraṇam | sāstra-pramāṇād ubhayam śakyam kartum, nānyathā | atah –

yah sāstra-vidhim utsṛjya vartate kāma-kārataḥ |
na sa siddhim avāpnoti na sukham na parām gatim ||23||

yah sāstra-vidhim sāstram vedas tasya vidhim kartavyākartavya-jñāna-kāraṇam vidhi-pratiṣedhākhyam utsṛjya tyaktvā vartate kāma-kārataḥ kāma-prayuktah san, na sa siddhim puruṣartha-yogyatām avāpnoti, nāpy asmin loke sukham nāpi parām prakṛṣṭam gatim svargam mokṣam vā ||16.23||

--o)0(o--

tasmāc chāstram pramāṇam te kāryākārya-vyavasthitau |
jñātvā sāstra-vidhānoktam karma kartum ihārhasi ||24||

tasmāt sāstram pramāṇam jñāna-sādhanam te tava kāryākārya-vyavasthitau kartavyākartavya-vyavasthāyām | ato jñātvā buddhvā sāstra-vidhānoktam -- vidhir vidhānam sāstram eva vidhānam sāstra-vidhānam kuryān na kuryād ity evam-lakṣṇam, tena uktam sva-karma yat tat kartum ihārhasi | iheti karmādhikāra-bhumi-pradarśanārtham iti ||16.24||

iti śīmat-paramahamsa-parivrājakācāryasya śī-govinda-bhagavat-pūjya-pāda-
śiṣyasya śīmac-chāmikara-bhagavataḥ kṛtau śīmad-bhagavad-gītā-bhāṣye
śodāśo'dhyāyah ||